

Кнут Флувик Туресен
ПУТ СМРТИ
Српски интернирци у Норвешкој
од 1942. до 1945.

Библиотека
Посебна издања

Уредници
Зоран Колунџија
др Небојша Кузмановић

Copyright © ИК Прометеј и Архив Војводине, Нови Сад, мај 2025.

Ниједан део ове књиге не може се користити нити репродуковати у било ком облику без писане сагласности издавача. Сва права задржана.

Кнут Флувик Туресен

ПУТ СМРТИ

Српски интернирци у
Норвешкој
од 1942. до 1945.

Са норвешкој превела
Ратка Крсмановић

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

АРХИВ
ВОЈВОДИНЕ

Данијелу и Амалији

„Ови заробљеници су српски криминалци или партизани, односно, нижа раса. Зато држи дистанцу од њих, буди достојанствен и си рој” ... „чувај их и надзири као да си још и пред непријатеља. Ови заробљеници нису само непријатељи, они су и одли злочинци који су недавно убили своје леђа.”

Одломак из упутстава за чуваре српских заробљеника
из јула 1942. године.

Садржај

Предговор	9
Прича о крсту од крви	13
Зашто су заробљеници дошли у Норвешку?	15
Ко су били заробљеници?.....	17
Јосип Маташић	27
Ситуација у Србији 1941-1942. године.....	34
Партизански покрет, патриотизам и револуција?	43
Млади комунисти	49
Четници – покрет отпора, грађански рат и колаборација.....	59
Четник који је постао кројач у Норвешкој	69
Партизани и таоци, заробљеници из Јужне Србије	71
Миле Дамњановић и нестала браћа.....	77
Заробљеници из Кикинде	83
Концентрациони логор у Шапцу.....	88
Логор Бањица.....	91
Усташе и геноцид над Србима	94
Логор у Јасеновцу	98
Норвешка као испостава за усташки геноцид над Србима.....	100
Кордун.....	106
Проналазак корена	107
Заробљеници из Источне Босне	110
Милутин Гогић – између партизана и четника.....	119
Гробар из Фалстада.....	125
Заробљеници са Козаре	131

Сајмиште – предворје смрти	142
Пут у Норвешку	145
Логори у Норвешкој и статус заробљеника	148
Фабрика за производњу ужади у Бергену	151
Карашок – Логор за заробљенике 4	153
Бејсфјорд и планина Бјерн – Логор за заробљенике 1	159
Ботн – Логор за заробљенике 3 Рогнан	164
Усен – Логор за заробљенике 2 Елсфјорд	183
Корген – Логор за заробљенике 2	187
Од смртних пресуда до статуса ратних заробљеника	194
Аустрот на Ерлану	197
Јово Батинић – Лазица	199
Болнички логори у Ејсану и Лилехамеру	204
Есесовски логор Фалстад	209
Списак логора	211
Чувари логора	213
Унутрашње прилике: заједништво и сарадња с непријатељем	223
Норвешки помагачи	235
Бекство – слобода или смрт	238
Прича о Гандију	244
Долазак мира	249
Друга страна медаље	253
Братски народ	259
Ратно гробље у Ботну	264
Бели крст на Фресену – последња жртва у логору	270
Поговор и захвалница	273
Списак заробљеника који су умрли у Норвешкој	278
Извори	391
Напомене	395

Предговор

Књига коју сада читаш објављена је на иницијативу Фонда за културу сећања Крвави пут. Она говори о једном од најмрачнијих поглавља норвешке ратне историје, наиме о историји интернираца који су са простора некадашње Краљевине Југославије депортовани у Норвешку као робовска радна снага током 1942. и 1943. године.

Четири деонице пута које су изграђене у Северној Норвешкој током Другог светског рата пошто је рат окончан добиле су име Крвави пут. Назив се односи на деоницу од Карашока до Каригаснијемија у Финској, делу пута који се протеже преко планине Корг, делићу пута на планини Бјерн и деоници северо-источно од Рогнана. Због тога што је велики број интернираца умро од глади, исцрпљености и злостављања, или је пак убијен током рада на овим деоницама, оне су добиле име Крвави пут, који је овековечен у истоименом филму из 1955. године.

Британски писац Кит Лоу пише да Други светски рат и период након њега на Балкану представљају једно од најкомплекснијих поглавља у историји двадесетог века, као и да је због деценија манипулисања чак и непристрасним историчарима одређене теме тешко да разјасне.¹ На много начина је у праву кад ово каже. Бавити се темом Другог светског рата на територији бивше Југославије узбудљив је посао, али и минско поље политизоване историје и нелегитимног ревизионизма. Ово је разлог зашто емпиријски засновано историјско истраживање представља једини начин да се приближимо прошлости.

Напад сила Осовине на Краљевину Југославију априла 1941. године и каснији распад земље довели су до слабљена Србије, као и до формирања велике Хрватске која је обухватала Босну и делове Србије. Интернирци су углавном потицали са ове две територије. Оно што интернирце који су радили на Крвавом путу издваја од других заробљеника у Норвешкој током Другог светског рата јесте висока стопа смртности као последица лошег поступања према њима и недостатка права током прве године. Поред тога, ту је и мање позната чињеница да су многи од њих били заробљени само зато што су били православни Срби и да су упућени у Норвешку као резултат државно вођеног геноцида.

Укупно је 4.049 „Југословена” депортовано за Норвешку као робовска снага. Овај број потврдио је центар у Нарвику и он представља званичан податак. Између 93% и 95% свих заробљеника били су етнички Срби, али не треба заборавити да је међу заробљеницима било и Рома, босанских муслимана, Словенаца, Црногораца и Хрвата, од којих су већина били антифашисти.²

Уз помоћ историчара Александра Динчића, прегледао сам архиве у Србији и идентификовао 2.387 страдалих међу интернирцима.³ Центар у Нарвику и Микаел Стоке оперишу бројком од 2.363 страдалих (са ниским фактором несигурности). Ови бројеви, добијени из различитих извора, добро се поклапају.⁴

Ово показује да је укупно 60% заробљеника умрло. Од 2.363 заробљеника који су боравили у пет есесовских логора, 1.968 је умрло током првих девет месеци, што је чак 73%.⁵ Ниједна друга група заробљеника у Норвешкој током Другог светског рата није имала овако високу стопу смртности. У највећем логору, Бејсфјорду, 82% заробљеника је умрло у првих неколико месеци.

Раније објављене књиге и филмови обично су се фокусирали на пружање отпора и партизански покрет у Југославији. Између осталог, и у филму *Крвави њуџи* из 1955. године, овај аспект историје логораша је истакнут. Партизанска борба је важан део ове историје, али је слика ипак сложенија него што је раније приказивано. Данас, много година након распада Југославије, ову тему треба обрадити на мало мање политизован начин.

Циљ ове књиге је да прикаже више аспеката и допуни слику причама и судбинама које у прошлим историјским приказима нису осветљене. Њена сврха је да каже нешто о томе ко су били интернирци који су патили и умрли у Норвешкој, као и зашто су били одведени у Норвешку, не би ли се на тај начин допринело њиховом чувању од заборављавања. Раније објављене књиге на ову тему често су имале одређени идеолошки оквир. Ова, међутим, покушава да историју прикаже из доње перспективе, причајући приче које потичу директно од појединачних заробљеника или чланова њихових породица. Схватање историје варираће од породице до породице, а ја сам одлучио да дозволим свакоме да представи своје ставове, без обзира на угао гледања.

Желим да нагласим да, премда су многи подаци о заробљеницима преузети из различитих извора, нарочито из истраживања Микаела Стокеа и његове докторске дисертације, као и из многобројних питања на које је он стрпљиво одговарао, угао гледања као и закључци су искључиво моји. Само сам ја одговоран за садржај ове књиге.

Иако је ова књига мој лични пројекат, трудио сам се колико год сам могао да будем објективан и да се базирам на чињеницама. Посветио сам је својој деци, Данијелу и Амалији, који су пола Срби пола Норвежани, у жељи да одрастају на бољем Балкану, без етничке мржње, којим управљају мудри људи и где људска права и демократија владају, и где је помирење међу етничким групама и државама могуће како би се живело у мирној коегзистенцији. Пут до овога иде, између осталог, кроз суочавање са проблематичном историјом и прихватањем историјских чињеница, ма колико болне оне биле.

Кнуџ Флувик Туресен

Прича о крсту од крви

Када се возимо некадашњим државним путем 50 између Ботна и Салтнеса у Салтдалу, уз фјорд Ботн и према Рогнану, возимо се Крвавим путем. Ако пажљиво гледамо, уочићемо црвени крст на стени покрај пута. Овај крст представља један од најокрутнијих делова историје Другог светског рата у Норвешкој. Прича о интернирцима који су градили Крвави пут у Северној Норвешкој толико је сурова да је просто непојмљиво да се она икад десила док се возите ка мирној и лепој долини Салтдал. Један од оних који преноси историју о овим људима је Ронал Нистад Русонес, конзерватор и управник Салтдала коме припада и музеј Крвави пут у Рогнану. Једна од прича коју приповеда посетиоцима музеја је о крсту од крви.

Српска браћа Милош, Марјан и Милан Бањац стигла су у Норвешку, у логор Ботн код Рогнана у Салтдалу, марта 1943. године. Двојица браће, Марјан и Милош, заједно са групом заробљеника радила су 14. јула 1943. године на деоници пута који су Немци градили између Рогнана и Лангсета.

Вођа радне групе тог дана био је чувени немачки чувар кога су заробљеници звали Блинксен.

Браћа су била из дубичког села Клековци, код планине Козаре, која данас припада Републици Српској. Као и многи други Срби, браћа су се придружила Титовим партизанима на планини како би се спасила од усташа, хрватског фашистичког покрета који је Анте Павелић основао 1929. године. Више од половине становништва Козарске Дубице, што представља око 7.000 људи овог подручја, убиле су усташе хрватског фашистичког покрета. Око 600 дечака и мушкараца са ових простора, како

партизана, тако и цивила, послато је у Норвешку да би умрло. Милош, Марјан и Милан Бањац до тада су преживели усташке масакре, заробљеништво, транспорт и четири месеца у Норвешкој и Ботну. Но, тог летњег дана, Милош ће изгубити живот. Можда је нешто изнервирало немачког стражара Блинксена, можда је Милош у тренутку непажње сишао с пута, у сваком случају, Немац је пуцао, и Милоша је погодио смртоносни метак. Наводно је скончао у рукама брата Марјана. Затим, братовом крвљу на рукама, Марјан је исцртао крст на стени.

Животи већ на смрт осуђених Срба нацистима нису значили ништа: они су били потрошна роба чија је једина вредност била у радној снази, и то једва. У Милошевој смртовници стоји: „an Rückenschuss bei Fluchtversuch aus Strasse Botn-Rognan gestorben”. У преводу, погинуо је од хица у леђа приликом покушаја бекства. Крст од крви је и даље ту јер га мештани Рогнана редовно обнављају црвеном бојом. Године 2016, српски режисер Симо Брдар направио је документарни филм о браћи Бањац. Брдар, који је и сам имао рођаке интерниране у Норвешкој, потиче са Козаре и посветио је велики део живота документовању усташких геноцида.

Овај једноставни крст од крви који ученици из Рогнана редовно обнављају, вероватно је најјачи симбол патњи логораша у Норвешкој током Другог светског рата. Син Марјана Бањца, Богољуб, лета 2023. године је изјавио: „Веома сам захвалан што Норвежани брину о крсту од крви и чувају успомену на Србе који су страдали у Ботну”.

Зашто су заробљеници дошли у Норвешку?

Када је нацистичка Немачка 1940. године, након двомесечне борбе, успела да окупира Норвешку, земља није имала инфраструктуру у делу који је касније постао северни део Источног фронта. Немцима су такође фалили одбрамбени објекти у случају инвазије Савезника из Велике Британије. Немачка војна офанзива на северу током априла и маја 1940. године открила је велике проблеме у вези са транспортом људи и робе јер у појединим деловима Северне Норвешке нису постојале саобраћајнице.

Након операције Барбароса, немачке инвазије на Совјетски Савез 22. јуна 1941. године, саобраћајнице на северу Норвешке постале су још већи изазов. На северу се отворио нови фронт са огромним потребама за путевима за превоз војске и материјала, како за директну инвазију на Совјетски Савез, тако и за превоз људи и опреме са финске границе на подручја фронта.

Приступ радној снази био је ограничен. Генерал Фон Фалкенхорст користио је совјетске ратне заробљенике за изградњу железнице. Комесар Рајха, Јозеф Тербовен, налазио се на челу окупиране Норвешке. Његова политичка агенда била је јасна: да се ослободи утицаја Вермахта и Фон Фалкенхорста. Као део ове политике, препознао је значај да комесеријат Рајха и СС јединица преузму контролу и одговорност за важне инфраструктурне пројекте. У томе га је подржавао лидер СС-а, Хајнрих Химлер. Међутим, ти пројекти су захтевали радну снагу.

Август Едлер фон Мајснер, виши СС официр и полицијски фирер Србије, био је до јануара 1942. године, када је премештен

на Балкан, шеф полиције у Норвешкој. Био је Тербовенов бли-
зак пријатељ и имао је приступ радној снази, односно српским
партизанима и цивилима које су заробили у разним репресив-
ним акцијама. Уз то, блиски контакти са усташким режимом
омогућили су слање заробљеника на принудни рад, не само из
немачких, већ и из хрватских концентрационих логора.

Ко су били заробљеници?

Заробљеници нису били хомогена група. Љубо Млађеновић наводи да су сељаци представљали 65%, радници и занатлије 10%, док су остатак чинили студенти и академици.⁶ Микаел Стоке у својој докторској дисертацији пише:

„Ако бисмо узели два типична примера заробљеника који су завршили у Норвешкој, један би био Србин из Србије, старости између 18 и 30 година, сељак, комуниста и партизан. Други би био Србин из Хрватске, старости између 30 и 40 година, сељак, који није био ни комуниста ни партизан.”⁷

Моја сазнања углавном одговарају овом опису. Рекао бих да је типичан заробљеник из Србије био заточен током операција против партизана, и могао је бити партизан, учесник у илегалним акцијама, или пак човек који се случајно задесио на погрешном месту у погрешно време. По старости, 70% заробљеника имало је између 18 и 30 година у тренутку заробљавања. Само 2% ових људи су били старији од 50 година, док је најстарији имао 65 година.⁸

Група о којој се раније слабо говорило су малолетници, дакле деца испод 18 година, која су чинила око 4% свих заробљеника. Један од оних који је истраживао ову групу је Бранко Димић Димески. Он је снимео документарни филм, *33 анђела*, који се бави овом тематом и у којем прати многе од ових нама непознатих судбина. Могуће је да су најмлађи заробљеници имали тек 12 година кад су их заробили. Немци нису желели децу као таоце, већ радно способне мушкарце. С друге стране, усташе су хтеле да се реше што већег броја Срба.

Немци су се жалили на усташе због тога што су им у логоре слали толико деце, болесних и старих. Жалбе, међутим, нису упућиване због брига према заробљеницима, већ зато што су Немци мерили вредност заробљеника по радној способности. Из тог разлога су многи враћани у логор Сајмиште.⁹ Дошло је и до свађе између Немаца и усташа око тога ко треба да обезбеди храну за ове заточенике. Немци су хтели да их врате у Јасеновац, али усташе нису хтели да плате за храну. За многе заробљенике је ово било фатално. Враћени су у Сајмиште. Усташе су са своје стране одбиле да их приме назад па су многи помрли од глади. Други могући разлог зашто су нека деца завршила у Норвешкој могла је бити погрешно забележена година рођења. Пошто су заробљеници, убеђени да ће бити послати на рад у Немачку или Норвешку, гледали на то као на шансу да преживе, вероватно су наводили да су старији него што су заиста били. Ово нисам истраживао детаљније, али макар у једном примеру, наиме у случају Бранка Гајића са Козаре, управо се то десило. На његовој немачкој заробљеничкој картици као година рођења је уписана 1923, док је породица потврдила да се родио 1925. године.

Један од заробљеника, српски дечко Мирко Перенчевић из Бестрме, недалеко од Сиска у Хрватској, преминуо је, према подацима из српских архива, у логору Усен 1942. године. Овај логор се налазио у Кнутлији у тадашњој општини Елсфјорд, која данас припада општини Вефсен. И други чланови његове породице били су у Норвешкој, што је повезано са усташким нападом на село Бестрма 1942. године. Милош и Милутин, из исте породице, такође су умрли у логору Усен. Мирко се родио 1929. године, тако да је имао 12-13 година када је заробљен. Његова смрт је такође регистрована у Јасеновцу, па би он могао бити један од оних које Немци нису желели и кога су стога послали натраг усташама. Петар Малбаша из Млаке имао је 12 година када су њега и његову породицу усташе заробиле. Према изворима, уписани су као умрли у Норвешкој, али породица тврди да су њега издвојили из групе и послали на неко сеоско имање у Немачку. Он је преживео рат и емигрирао у Канаду. Девет чланова породице Малбаша је страдало у Норвешкој.

Саво Боснић је рођак Драгоја Боснића који се родио 1928. године у Машићима, у близини Градишке, а који је умро, према српским изворима, у логору Бејсфјорд или на планини Бјерн, лета или јесени 1942. године:

„Мој рођак је радио у продавници у Лакташима, звао се Драгоје и имао је само 14 година када су га ухватили. Био сам присутан када су га двојица немачких војника са пушкама одвела. Један од њих му је везао руке. Викао сам им: ’Зашто га мучите, није вам ништа учинио’. Један од њих ме је ошамарио и руком показао да ућутим. Одвели су га, никада се није вратио.”¹⁰

Током једног периода, дечаци у Бејсфјорду су били скупљени у једну групу. Њих осамдесет у Бејсфјорду били су узраста од 14 до 18 година. Српског пуковника Станка Диклића, који је био пилот у југословенском ратном ваздухопловству и који се борио против немачких ваздухопловних снага 1941. године, Немци су задужили за ову групу. Требало је да их научи да марширају како би их одржао активним. Да би подигао морал дечака, пуковник Диклић их је терао да певају песму *Марширала, марширала, краља Пејтра Јарга*. Можда су Немци мислили да ове младе могу искористити као војнике, али то се на крају није догодило.

Двојица четрнаестогодишњака који су били логораша у Бејсфјорду били су Миле Стокрп из села Гејковац, у Кордуну у Хрватској, и Миливоје Пајић из села Свиница, такође у Кордуну. Миле Стокрп је преживео, док је Миливоје преминуо 1944. године од болести коју је добио у Бејсфјорду. Милош Пајић и Симо Бијелић, петнаестогодишњаци, такође из Кордуна, убијени су хицем из оружја у Бејсфјорду.

Кнут Риднинг, који је живео у Рогнану, и даље памти једног младог Србина:

„Био је отприлике стар као ја, око 14 година. То се збило пошто је Вермахт преузео контролу. Радио је у кухињи у једном од логора у Рогнану током дана, увече су га враћали у Ботн. Мислим да су се чувари на њега били сажалили и да је зато имао нешто бољи третман од осталих. Први пут сам га срео када је седео на гомили дасака, он је мене видео и

звизнуо ми је. Знао је прилично добро немачки па смо успели мало да комуницирамо. Њему сам доносио вести које је он онда увече преносио осталим логорашима.”¹¹

Судбина 150 заробљеника млађих од 18 година, који су завршили у Норвешкој, била је тешка. Најмање трећина је умрла. Нема много извора који описују како је свако од њих настрадао, али већина је умрла у есесовским логорима, понајвише у Бејсфјорду. Неки су касније умрли од туберкулозе у логору Ејсан у Мелхусу, јужно од Трондхајма, након што су СС логори затворени. Судбине појединих дечака описане су у изворима, али се генерално о њима не зна много. Један норвешки чувар је био престрављен када му је наређено да учествује у масовној егzekуцији у Ботну, 26. новембра 1942. године. Стражару је немачки СС војник наредио да изађе из бареке у којој је боравио. Пратио је Немца око 200 метара изван логора где је била ископана јама за масовну гробницу. Немци су већ били почели да убијају логораше. Када је стражар стигао, немачки војници су се спремали да стрељају тринаестогодишњака. Дечак је пао на колена и преклињао за живот, узалуд. Нови заробљеници су довођени у групама од по десет. Стајали су у реду, уз ивицу, окренути лицем ка раки. Војници су им пуцали у потиљак, а они су упадали у јаму.¹²

Огромна већина деце која су завршила у Норвешкој долазила је из Независне Државе Хрватске. Њих су прво усташе заробиле. Већина их је депортована за Норвешку заједно са другим мушким члановима њихових породица, а у многим случајевима су отац и син, или браћа, били заједно заточени у Норвешкој. У социјалистичкој Југославији је такође била истицана улога деце-војника у борби за слободу. Играни филм *Бошко Буха* говори о четрнаестогодишњем партизану, дечаку Бошку, који бежи од усташа, придружује се партизанима, да би га на крају филма убили четници. Бошко је у социјалистичкој Југославији представљан као узор и идеал за децу и младе. Такође, у филму *Крвави њуш* судбина младог партизана Јанка је представљена као идеал у тоталном рату који је вођен против фашистичких окупатора. Неки од најмлађих заробљеника из Србије ухваћени су као партизани који су учествовали у борби, свега 15-16 година стари.